



Kelemen Miklós<sup>1</sup>

## Magánkatonaság vagy állami elitalakulat? Adalékok a buccellariusok késő római hadügyi igazgatásban játszott szerepéhez

A (fogalom első megközelítésében) testőrt, elitkatonát vagy parancsnokával személyes jellegű szolgálati kapcsolatban álló harcost jelentő *buccellariusok* szerepe a 4. század végétől válik különösen figyelemre méltóvá a római hadtörténetben.<sup>2</sup> A buccellariusok jelentőségének növekedése elsősorban Arcadius (395–408) és Honorius (395–423) császárok uralkodásához köthető, és összefüggésben állt azokkal a változásokkal, amelyek a gótoktól elszenvedett 378-as hadrianopolisi vereség, majd a 382-ben megkötött *foedus*-szerződés nyomán a római hadseregben nyomon követhetőek.

A kérdéskör tárgyalásának egyik gyakran visszatérő megközelítése szerint a *buccellarii* egységek – mint „idegen eredetű” katonai alakulatok – jelentőségének

<sup>1</sup> Egyetemi docens, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Állam- és Jogtörténeti Tanszék. Kapcsolat: [kelemen.miklos@uni-nke.hu](mailto:kelemen.miklos@uni-nke.hu). ORCID ID: 0000-0002-6176-3349.

<sup>2</sup> A vonatkozó szakirodalom is megosztott a *buc(c)ellarius*, illetve *buc(c)ellarii* írásmódja tekintetében. Elemzésünkben – a többséginek tekinthető álláspontot követve – a *buccellarius* formát használjuk. Utóbbira ld. Oliver Schmitt: Die Buccellarii. Eine Studie zum militärischen Gefolgschaftswesen in der Spätantike. *Tyche*, 9. (1994). 147–177; Hans-Joachim Diesner: Das Buccellariertum von Stilicho und Sarus bis auf Aetius (454/455). *Klio*, 54. (1972). 321–350; Jens-Uwe Krause: *Spätantike Patronatsformen im Westen des römischen Reiches*. München, C. H. Beck, 1987. 126. skk.; Jean Gasou: L'institution des bucellaires. *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale (BIFAO)*, 76. (1976). 143–156; Várady László: *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476)*. Budapest, Akadémiai, 1961. 199. skk.; Okko Behrends: Buccellarius. In Johannes Hoops (szerk.): *Reallexikon der germanischen Altertumskunde (RGA)*. 2. kiadás. 4. kötet. Berlin, de Gruyter, 1981. 28–31.

A *buccellarius* formára ld. Fernando Carlos Ruchesi: Los bucellarii y el imperio romano: sus orígenes, empleo y la cuestión de la cohesión social de sus componentes. *Studia Historica, Historia Antigua*, 34. (2016). 167–188; Otto Seeck: Buccellarii. In Georg Wissowa (szerk.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*. III,1. Stuttgart, Metzler, 1897. 934–939; Wolf Liebeschuetz: Generals, Federates and Bucellarii in Roman Armies around A.D. 400. In Philip Freeman – David Kennedy (szerk.): *The defence of the Roman and Byzantine East. Proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*. Oxford, BAR, 1986. 463–474.

növekedése illeszkedik a birodalom és a hadsereg „barbarizálódásaként” jelölt, meghatározó módon a 4. század végétől jelentkező folyamatokba,<sup>3</sup> amelyek a külterületi vagy „barbár” katonai állomány és tisztikar meghatározó szerepre emelkedésében fejeződtek ki.<sup>4</sup> Vitatott ugyanakkor, hogy a *buccellarii* egységeket mennyire értékelhetjük „barbár” vagy legalábbis „barbár eredetű” katonai alakulatoknak – különös tekintettel arra, hogy az ilyen elnevezéssel illetett egységek állományába római katonákat is felvettek, és összeállításukban nem játszott döntő szerepet az azt alkotó katonaság származása.

Egy ugyancsak rendszeresen felvetődő álláspont szerint a magánkatonaság ilyen formában történő intézményesülése – leginkább az a sajátosság, hogy a *buccellarius* nemcsak az uralkodó, hanem parancsnoka felé is hűségesküet tett – utalhat a hadsereg és a katonaság egyfajta *magánjellegűvé válására*, „*mediatizáció-jára*”, amely visszatükrözheti a közjogi keretek birodalmi igazgatás egészében megfigyelhető lazulását, egyes közfeladatok magánjellegű megszervezését, erőltetett modern fogalommal: privatizációját.<sup>5</sup> A *buccellarii* felfejlődése a hadsereg vonatkozásában így párhuzamba állítható például a közjogi kereteket megbontó, személyes kapcsolatrendszerre épülő *patronatus* késő római jelenségével.<sup>6</sup> Kérdéses ugyanakkor, hogy ez a „magánjelleg” mennyiben tekinthető meghatározó jelentőségűnek a római hadsereg egészét tekintve.

Az alábbiakban – a rendelkezésre álló keretek adta lehetőségeknek megfelelően – a *buccellarius* elnevezéshez kapcsolódó terminológiai kérdések keretében vizsgáljuk a magánjellegű és közjogi elemek említett viszonyát a vonatkozó jogi szabályozás tükrében.

### A *buccellarius* elnevezés néhány terminológiai és tartalmi eleme

A *buccellarius* kifejezés eredetét jelentő *buccellatum* a hadsereg-élelmezés és ellátmányozás körében bevett, katonák számára készített és gabonaalapú ellátmányként osztott, kisméretű szárított pogácsát, kétszersültet jelölte. A búzából süített

<sup>3</sup> Timo Stickler: The foederati. In Paul Erdkamp (szerk.): *A companion to the Roman army*. Oxford, Blackwell, 2007. 495–514. 497. skk.

<sup>4</sup> Ld. pl. Ruches (2016): i. m. 169. skk.

<sup>5</sup> „Usurpation militärischer Macht durch den Privaten.” Theodor Mommsen: Das spätrömischen Militärwesen seit Diocletian. *Hermes*, 24. (1889), 195.

<sup>6</sup> A *buccellarii* és a *patronatus* viszonyára ld. Krause (1987): i. m. 126–129; Alexander Demandt: *Geschichte der Spätantike. Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.* München, C. H. Beck, 1998. 303, 306.

buccellatum a katonaságnak általánosan osztott úgynevezett komiszkenyér<sup>7</sup> mellett a katonaság élelmezésének meghatározó elemét képezte.<sup>8</sup>

A késő római igazgatásfinanszírozás rendszerében a (termény-) zsoldként osztott *annona* magában foglalta a katonák élelmezését biztosító ellátmányt is. Valentinianus császár 364-ben kiadott rendelete (CTh. 7, 4, 12) ennek megfelelően rögzítette, hogy „élelmezési költség címén” (*nomen Cenaticorum*) a katonák nem támaszthatnak követelést az adózókkal szemben, mivel a katonák az *annona* felvételekor (*in annonarum perceptione*) azt a járandóságot is megkapják, ami élelmezés címén illeti meg őket.

Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy a zsoldfizetés és az ellátmányozás összekapcsolódása – a terményszoldként funkcionáló *annona* intézményében – csak a hadrendileg tartományhoz tartozó és ott állomásozó hadsereg körére vonatkozott. A hadjárat idejére mozgósított, állomáshelyét elhagyó „expedíciós hadsereg” vonatkozásában továbbra is megmaradt a terményszoldon felül juttatott hadműveleti ellátmány, az úgynevezett *expeditionalis annona*. Igazgatásfinanszírozási szempontból mindennek azért volt jelentősége, mert a katonai akció (*expeditio*) okán tartományban tartózkodó haderő ellátását szolgáló *annona expeditionalis* nem lehetett „rekvirálással”, rendkívüli jelleggel behajtani, hanem beszámított az adott terület „rendes” adójába. Erre utal egy 359-ben (?) kiadott *constitutio* (CTh. 7, 4, 5), miszerint az *expeditionalis annonát* 20 napos időszakra lehet a tartományi raktárházakból (*ex horreis*) kivételezni, kifejezetten azért, hogy azt a katonák saját szükségleteikre magukkal vigyék a hadjáratba (*ut eam transvehant propriis in expeditione necessitatibus profuturam*).

Ahogy arról a CTh. 7, 4, 4 (358?) szövege tudósít, a hadjáratok alkalmával (*in expeditione*) a katonák három naptól kettőben kaptak *expeditionalis annonát*, míg minden harmadik napon fehér kenyeret és (jó) bort (*tertio die panem consequantur ac vinum*). Ezzel összhangban a CTh. 7, 4, 6 (360) értelmében a hadjárat idején (*expeditionis tempore*) kiszabott kétnapos adag (az *expeditionalis annona* kifejezés a forrásban nem szerepel) a következőkből állt: *buccellatum* nevű szárított kétszersült (fehér kenyér helyett), gyengébb minőségű bor (*acetum*) és ürühús a jó minőségű bor (*vinum*) és disznóhús helyett.

<sup>7</sup> Megjegyzendő, hogy a komiszkenyéren (*panis militaris*) belül is megkülönböztették a jobb minőségű (elsősorban tiszteknek osztott) *panis militaris mundus* és az egyszerűbb *panis militaris castrensis* (és az annak megfelelő *cibarius panis*) kategóriáját. Jonathan Peter Roth: *The logistics of the Roman army at war (264 BC – AD 235)*. Leiden–Boston–Köln, Brill, 1999. 46. skk.

<sup>8</sup> A *buccellatum* magyarázatára a vonatkozó szakirodalom számbavételével együtt ld. Schmitt (1994): i. m. 149. skk.; Ruchesi (2016): i. m. 169. skk. Ebben a körben említendő, hogy a római köznépnak térítésmentesen járó *annona civica*t is részben *buccellatum*okban osztották (ld. pl. CTh. 14, 17, 5 [369]). Peter Herz: *Studien zur römischen Wirtschaftsgesetzgebung. Die Lebensmittelversorgung*. Wiesbaden, Franz Steiner, 1988. 320. skk.

A buccellatum és az arra épülő, hadjárat idején osztott „kétnapos porció” tehát a hadjárat ellátmány kifejezetten rosszabb minőségű élelmiszeradagját jelentette, így aligha utalhatott az ezzel ellátott katonák javadalmazásának kiemelt jellegére vagy a hadvezérhez fűződő személyes kapcsolatra. Sokkal valószínűbb, hogy a buccellarii mint egy ragadványnévből *terminus technicus*sá váló kifejezés<sup>9</sup> – a buccellatum és az expedicionális ellátmány közötti összefüggésre tekintettel – a nevezett harcosok katonai akciókban, hadjáratokban történő fokozottabb igénybevételét, mobilizálható jellegét fejezhette ki.

A buccellarii megjelenése a római forrásokban és hadseregszervezésben a 4–5. század fordulójára tehető, a nyugatrómai Gerontius (?–411) és a keleti *praefectus praetorio* Rufinus (?–395) oldalán nevezve meg ilyen egységeket.<sup>10</sup> Hasonló alakulatokkal találkozhatunk később a többi nagy hatalmú hadúr, például Stilicho, Gainas és Aëtius mellett is.

A főtisztviselők mellett szervezett, elsősorban testőrségként funkcionáló alakulatokra több példát is találunk a római igazgatásban és hadtörténetben.<sup>11</sup> Mindezek közül a buccellarii történelmi előzményeként elsősorban a 4. század közepétől említett úgynevezett *domestici* csoportját emelhetjük ki. A *domestici* szabad – sokszor kifejezetten előkelő származású – tisztviselők voltak egy magasabb katonai vagy civil méltóság mellett, jellemzően személyes kötődéssel. A katonai *domestici* sajátossága, hogy – túllépve a személyes kíséret egyszerű testőrfunkcióin – parancsnoki stábtagnaként, személyzetként is funkcionált: a belőlük összeállított testület egy általános „tishti tartalék” vagy „törzs” funkcióját is elláthatta, sőt, elsősorban ebben a szerepben érvényesült.<sup>12</sup> A buccellariivel való összehasonlításban további közös fogalmi elem, hogy a *domestici* azokat a – hangsúlyozottan „állami” javadalmazásban részesülő<sup>13</sup> – stábtagokat jelentette, akik „közszolgálati” státuszuk mellett elsősorban uruknak tartoztak lekötözöttséggel, a vele létesített személyes kapcsolatuk volt az elsődleges.

A buccellarii egységek talán legfőbb jellemzője, hogy sajátos módon ötvözték a testőrség, a katonai elitalakulat és a parancsnoki „törzs” funkcióit és szervezeti sajátosságait. Az említett szervezeti formák meghatározó szerepet

<sup>9</sup> Vö. Schmitt (1994): i. m. 150. „*Buccellarii* war also ursprünglich ein Spitzname für Soldaten”, illetve „Im 5. Jh. hat sich die Bezeichnung jedoch vom Spitznamen zum *terminus technicus* für in privaten Diensten stehende Mannschaften gewandelt”.

<sup>10</sup> Schmitt (1994): i. m. 152.

<sup>11</sup> Ebben a körben említhetjük a korai császárkorban *socii* közül verbuvált parancsnoki testőröket, vagy a helytartók körül csoportosuló *singulares* csoportjait (akik vélhetően a 3. században felállított *equites singulares Augusti* mintájára szerveződtek). Heinz Bellen: *Die germanische Leibwache der römischen Kaiser des julisch-claudischen Hauses*. Wiesbaden, Steiner, 1981. 13. skk.; Michael Paul Speidel: *Guards of the Roman armies. An essay on the singulares of the provinces*. Bonn, Habelt, 1978. 28.

<sup>12</sup> Schmitt (1994): i. m. 154.

<sup>13</sup> Ennek ellentmond Seeck (1981): i. m. 1296.

játszottak a római hadsereg Severus-kortól kezdődő, az úgynevezett különítményes hadseregszervezés mentén történő átalakulásában.

### A buccellariusok mint magánkatonák

A buccellarii körébe tartozó harcosok elsősorban azért nem tekinthetők a szoros értelmében vett magánkatonáknak (magánszemélyek szolgálatában álló, magánjelleggel ellátott és javadalmazott fegyvereseknek), mivel zsoldozásuk és ellátmányuk biztosítása az állami javadalmazási rendszeren keresztül valósult meg. A buccellarius egységek tagjait a hadsereg más alakulataival teljesen meg-egyező módon felvették az állami alakulatok állománylistáira, ennek megfelelően kapták a rendes szabályok szerint nekik járó illetményeket: mindenekelőtt a terményszoldot jelentő annonát és a takarmányjárulékként funkcionáló *capitumot*.<sup>14</sup>

A buccellarii „állami” szolgálatban álló és a reguláris állományhoz tartozó olyan katonákat jelölt, akik *további, magánjellegű* köteléket és javadalmazási viszonyt is létesítettek felettesükkal.<sup>15</sup> A „tisztán” magánjellegű és magán-szolgálatban álló katonaság szervezését és tartását a császári szabályozás a vizsgált korszak egészében határozottan tilalmazta.<sup>16</sup>

Első megközelítésben a buccellarii körétől el kell választanunk a *kizárólag magánszolgálatban álló, a reguláris hadsereg köréhez egyáltalán nem kötődő* fegyvereseket: a földesúr által felfegyverzett földműveseket és rabszolgákat,<sup>17</sup> továbbá a magánzsoldba fogadott egyéb harcosokat.<sup>18</sup>

A tilalmazott magánkatonaság másik – a buccellariusok fogalmát már érintő – kategóriája a *reguláris hadsereg állományába tartozó katonák magán-szolgálatba vonása*. Ebbe a körbe tartoztak azok a magánszolgálatba egyénileg „átcsábított” buccellariusok, akik a reguláris hadsereg tagjaként nagy hatalmú magánszemélyek mellé szegődtek, és elsősorban azok felé teljesítettek magán-

<sup>14</sup> Behrends álláspontját (i. m. 28), amely szerint a buccellarius nem volt jogosult állami zsoldra, Schmitt (i. m. 157) egyértelműen cáfolta.

<sup>15</sup> Wolf Liebeschuetz: Warlords and landlords. In Paul Erdkamp (szerk.): *A companion to the Roman army*. Oxford, Blackwell, 2007. 483. skk.

<sup>16</sup> Ld. C. 9, 12, 10.

<sup>17</sup> Schmitt (1994): i. m. 150.

<sup>18</sup> A magánkatonaság tartását tiltó rendelet (C. 9, 12, 10, pr.) szövege is elkülöníti a *buccellariusokat* (a rendelet szövegében: *buccellarios*) a szolgálatba fogadott, hadseregen kívüli (illegális) fegyveresektől (*isauri*) és a felfegyverzett rabszolgáktól (*armati servi*). A buccellarii jelentéstartalmának disztin-gválás nélküli tárgyalására ld. Noel Lenski: Schiavi armati e formazione di eserciti privati nel mondo tardoantico. In Gianpaolo Urso (szerk.): *Ordine e sovversione nel mondo greco e romano (Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2008)*. Pisa, Edizioni ETS, 2009. 159. skk.

jellegű, tartalmát tekintve nem is elsősorban katonai, inkább (a földesúr személye és birtoka körüli) rendvédelmi, testőri feladatokat.<sup>19</sup>

A reguláris hadsereghez tartozó, vagyis állami szolgálatban álló és szolgáló buccellariusok, továbbá a reguláris hadsereghez tartozó, de magánszolgálatba vont katonák összevetésében így utóbbira a „tilalmazott magánkatona” (*illegaler Privatsöldner*) megítélése vonatkozott.<sup>20</sup> A reguláris katonák ilyen jellegű igénybevételét a császári jogalkotás a vizsgált korszakban ugyancsak következetesen tiltotta.<sup>21</sup>

## Összegzés

A buccellarius egységek megjelenése és kifejlődésének fő indíttatása nem a bár katonai népelemek római hadseregbe integrálása lehetett, sokkal inkább egy korszerű, magas szinten mobilizálható elitalakulat felállítására irányuló új gyakorlat kialakítása, függetlenül az állomány „etnikai” meghatározottságától.

A magánkatonaságként alkalmazott buccellariusok alapvetően a magánszemélyek szolgálatában álló karhatalmi vagy testőri feladatot ellátó katonákat jelentették. Az így funkcionáló buccellarii tartását a római jogalkotás nem engedélyezte, így azok tagjai nem tekinthetők az államszervezet és az állami hadseregszervezés részének.

Az állami főtisztviselők mellett szolgálatot teljesítő buccellarii ezzel szemben az állami katonaság egy – elit jellegű, gyorsan mozgósítható és hatékonyan bevethető – részének kikülönítését jelentette. Az állományába tartozó katonák állam által javadalmazott, az állami igazgatásfinanszírozás keretei között ellátott és felfegyverzett harcosok, akikkel összefüggésben csak másodsorban érvényesültek azok az elemek, amelyek megalapozták a parancsnokhoz való személyes kötődést.

Végezetül utalnunk kell arra, hogy a buccellariusok magánjellegű katonai alakulatokká fejlődése túlmutat a Római Birodalom történelmi és földrajzi

<sup>19</sup> Schmitt (1994): i. m. 167. skk. Álláspontunk szerint a C. 9, 12, 10 alatt említett buccellarii is ebbe a körbe tartoznak. A buccellarii „félleg magánjellegű testőrökként” (*halbprivate Leibwachen*) való értelmezése a fogalmat az első kategóriára szűkíti: Matthias Becher: „Herrschaft“ im Übergang von der Spätantike zum Frühmittelalter. Von Rom zu den Franken. In Theo Kölzer – Rudolf Schieffer (szerk.): *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter*. Ostfildern, Thorbecke, 2009. 168. Ld. még: László Várady: New evidences on some problems of the late Roman military organization. *Acta Antiqua*, 9. (1961), 3–4. 333–396.

<sup>20</sup> A *legaler Buccellarius* és az *illegaler Privatsöldner* megkülönböztetésére ld. Schmitt (1994): i. m. 159.

<sup>21</sup> A kérdéshez ld. C.Th. 7 1,15 (396): „Si quis posthac militem in privato obsequio repertus fuerit retinere, quinque libras auri multae nomine feriat.” C.Th. 7 1,17 (398): „si qui miles [...] repertus fuerit vel sibi vacans vel alieno obsequio contentus [...]”. Az állami katonaság magánszemélyek általi igénybevételét tiltó C. 12, 35, 15 (458) rendeletében különösen figyelemreméltó a katonákat tiltott módon magánbirtokokra irányító katonai parancsnokok súlyos pénzbüntetéssel történő szankcionálásának kilátásba helyezése.

keretein. A nyugatrómai birodalomrész bukását követően a vizigót bucellarii és *saiones* az úgynevezett „feudális jellegű” hadseregszervezés korai formáit valószínűsítette meg, keleten azonban (ahol a centralizált római államszervezési struktúra még hosszú évszázadokon át fennmaradt) a bucellarii egységek Iustinianus korára már jellemzően,<sup>22</sup> a bizánci időkre pedig egyértelműen integrálódtak az „állami hadsereg” állományába.<sup>23</sup>

## Felhasznált irodalom

- Becher, Matthias: „Herrschaft“ im Übergang von der Spätantike zum Frühmittelalter. Von Rom zu den Franken. In Theo Kölzer – Rudolf Schieffer (szerk.): *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter*. Ostfildern, Thorbecke, 2009. 163–188.
- Behrends, Okko: Buccellarius. In Johannes Hoops (szerk.): *Reallexikon der germanischen Altertumskunde (RGA)*. 2. kiadás. 4. kötet. Berlin, de Gruyter, 1981. 28–31.
- Bellen, Heinz: *Die germanische Leibwache der römischen Kaiser des julisch-claudischen Hauses*. Wiesbaden, Franz Steiner, 1981.
- Demandt, Alexander: *Geschichte der Spätantike. Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.* München, C. H. Beck, 1998.
- Diesner, Hans-Joachim: Das Buccellariertum von Stilicho und Sarus bis auf Aetius (454/455), *Klio*, 54. (1972). 321–350. Online: <https://doi.org/10.1524/klio.1972.54.54.321>
- Gasou, Jean: L'institution des bucellaires. *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale (BIFAO)*, 76. (1976). 143–156.
- Herz, Peter: *Studien zur römischen Wirtschaftsgesetzgebung. Die Lebensmittelversorgung*. Wiesbaden, Franz Steiner, 1988.
- Krause, Jens-Uwe: *Spätantike Patronatsformen im Westen des römischen Reiches*. München, C. H. Beck, 1987.
- Lenski, Noel: Schiavi armati e formazione di eserciti privati nel mondo tardoantico. In Gianpaolo Urso (szerk.): *Ordine e sovversione nel mondo greco e romano (Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2008)*. Pisa, Edizioni ETS, 2009. 145–175.
- Liebeschuetz, Wolf: Generals, Federates and Bucelarii in Roman Armies around A.D. 400. In Philip Freeman – David Kennedy (szerk.): *The defence of the Roman and Byzantine East. Proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*. Oxford, BAR, 1986. 463–474.
- Liebeschuetz, Wolf: Warlords and landlords. In Paul Erdkamp (szerk.): *A Companion to the Roman army*. Oxford, Blackwell, 2007. 479–494.
- Mommsen, Theodor: Das spätrömischen Militärwesen seit Diocletian. *Hermes*, 24. (1889), 195–279.

<sup>22</sup> A barbár egységek és seregrészek római hadseregbe való integrálódására ld. John L. Teall: The barbarians in Justinian's armies. *Speculum*, 40. (1965), 2. 294–322.

<sup>23</sup> Csak jelzészerűen utalunk azokra a bucellariusokra, akik Belisarius vezetésével (mint annak „magánkatonái”) döntő szerepet játszottak *Italia* és *Africa* provincia a birodalom számára történő visszafoglalásában. Ugyancsak e helyütt emelendő ki, hogy a bucellarii alakulatai a közép-bizánci korra a birodalmi hadsereg központi alakulatainak egyikévé váltak, majd a letelepítésük révén alakították ki a korszakot meghatározó *thema*-rendszer keretein belül a *Boukellarion themát* Kisázsia északnyugati részén.

- Roth, Jonathan Peter: *The logistics of the Roman army at war (264 BC – AD 235)*. Leiden–Boston–Köln, Brill, 1999.
- Ruchesi, Fernando Carlos: Los bucellarii y el imperio romano: sus orígenes, empleo y la cuestión de la cohesión social de sus componentes. *Studia Historica, Historia Antigua*, 34. (2016). 167–188.
- Schmitt, Oliver: Die Buccellarii. Eine Studie zum militärischen Gefolgschaftswesen in der Spätantike. *Tyche*, 9. (1994). 147–177. Online: <https://doi.org/10.15661/tyche.1994.009.11>
- Seeck, Otto: Buccellarii. In Georg Wissowa (szerk.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*. III,1. Stuttgart, Metzler, 1897. 934–939.
- Speidel, Michael Paul: *Guards of the Roman armies. An essay on the singulares of the provinces*. Bonn, Habelt, 1978.
- Stickler, Timo: The foederati. In Paul Erdkamp (szerk.): *A companion to the Roman army*. Oxford, Blackwell, 2007. 495–514. Online: <https://doi.org/10.1002/9780470996577.ch28>
- Teall, John L.: The barbarians in Justinian's armies. *Speculum*, 40. (1965), 2. 294–322. Online: <https://doi.org/10.2307/2855560>
- Várady László: *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476)*. Budapest, Akadémiai, 1961.
- Várady, László: New evidences on some problems of the late Roman military organization. *Acta Antiqua*, 9. (1961), 3–4. 333–396.